

3-12

3662-р

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Заблоцький Андрій Віталійович

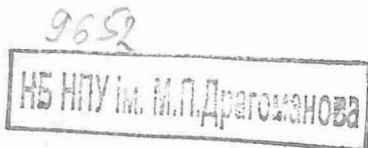
УДК 94(477):«1941/1945»:78.09

ОБРАЗ РАДЯНСЬКОЇ БОЙОВОЇ ТЕХНІКИ
ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ЇЇ УЧАСНИКІВ
(НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНИ)

00.07.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії слов'ян Донецького національного університету,
Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент
Тарнавський Ігор Станіславович,
завідувач кафедри історії слов'ян
Донецького національного університету.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Потильчак Олександр Валентинович,
завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова;

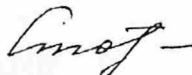
кандидат історичних наук
Ковальчук Іван Васильович,
асистент кафедри історії України Житомирського
державного університету імені Івана Франка.

Захист відбудеться «22» листопада 2013 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «21» жовтня 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Велика Вітчизняна війна залишила глибокий – трагічний і героїчний – слід в історії та історичній пам'яті народу України. Друга світова війна в цілому стала віхою в розвитку військової справи. Уперше техніко-технологічні фактори виявилися вирішальними у формуванні й реалізації воєнних доктрин і стратегій, а успішність дій армії значною мірою залежала від опанування техніки бійцями. Моральний чинник відіграв у перебігу Великої Вітчизняної війни таку ж значущу роль, як і матеріальний. Осмислити, що надало людям воєнного покоління силу витримати важкі випробування та перемогти, неможливо без максимально повного відтворення їх внутрішнього світу. Самобутнім духовним явищем, динамічним багатофункціональним феноменом у загальному контексті буття людини на фронті є образ радянської бойової техніки у свідомості учасників Великої Вітчизняної війни. Такий образ ставав надбанням кожного фронтовика і разом з тим був одним з проявів народного духу, характерологічним зрізом суспільної свідомості в екстремальних воєнних умовах.

Індустріалізація військової справи супроводжувалася становленням своєрідного «культу техніки». Образ бойових машин у міжвоєнні роки був однією з домінант офіційної пропаганди, а з початком воєнних дій став органічною частиною фронтового повсякдення. Дослідження «індустріальної модернізації» свідомості особливо актуальні в умовах втручання технологічної революції в усі сфери людського життя. Для сучасної «доби ризиків» повчальним є досвід перебування людини в кризових обставинах воєнного конфлікту та подолання руйнівних стресів.

Суспільна значущість теми підсилюється тим, що Велика Вітчизняна війна і сьогодні перебуває в центрі громадських та політичних дискусій. Щоб запобігти перетворенню певних тлумачень і оцінок на канони, пропагандистські кліше, винятково важливим для історичної науки є пошук нових джерел, розширення кола досліджуваних проблем, використання сучасних підходів.

Науково-теоретична актуальність дослідження зумовлена тим, що на перший план новітньої української історіографії Другої світової війни виходить вивчення її людського фактору. Відбувається антропоцентричний поворот, домінантою стає осягнення війни у вимірах людського життя. Пошуки істориків знаходяться в загальному руслі розвитку сучасної гуманітаристики, яка долає тривалу недооцінку образно-символічного мислення людини, ролі образного в пізнанні й соціальних практиках. Предметом історичних розвідок уже стали образи ворога, майбутньої війни, антигітлерівської коаліції тощо, але образ бойової техніки в суспільній свідомості учасників Великої Вітчизняної війни спеціально ще не вивчався.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з виконанням на історичному факультеті Донецького національного університету державної бюджетної науково-дослідної теми «Історія України в контексті всесвітньої історії: актуальні проблеми дослідження» (0112U005446). Тема дисертації затверджена вченою радою ДонНУ (протокол № 3 від 27 лютого 2009 р.).

Мета роботи – реконструкція синхронного образу бойової техніки в суспільній свідомості учасників Великої Вітчизняної війни.

Для досягнення зазначеної мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- проаналізувати історіографію проблеми, обґрунтувати джерельну базу;
- розкрити основні методологічні підходи та методіку дослідження;
- охарактеризувати якісний та кількісний стан радянської бойової техніки як об'єктивну основу формування її образу в суспільній свідомості;
- виявити особливості образу радянської бойової техніки на буденному рівні суспільної свідомості учасників війни;
- проаналізувати образи танка Т-34, літаків Ил-2, У-2 та реактивної артилерійської установки БМ-13 («Катюші»), виявити чинники набуття цими образами символічного статусу;
- простежити трансформацію офіційного пропагандистського образу радянської бойової техніки в 1930–1945 рр.;
- проаналізувати роль рефлексивного образу військової техніки в осмисленні фронтовиками Великої Вітчизняної війни;
- з'ясувати функції образу бойових машин у суспільній свідомості бійців.

Об'єкт дослідження – суспільна свідомість учасників Великої Вітчизняної війни. У дослідженні поняття «учасники війни» застосовується щодо фронтовиків, чий враження ґрунтувалися не на поодиноких епізодах, а на тривалому досвіді взаємодії з бойовими машинами. Дисертація базується на матеріалах України.

Предмет дослідження – закономірності формування та динаміки образу бойової техніки в суспільній свідомості учасників Великої Вітчизняної війни. Увага зосереджується на образах бойових літаків, бронетехніки та артилерійських систем.

Хронологічні межі роботи охоплюють передвоєнні та воєнні роки (1930–1945 рр.). У 1930-і рр. відбувалося масове надходження до військ техніки, яка в період Великої Вітчизняної війни склала об'єктивну основу формування образу бойових машин в суспільній свідомості її учасників. У тоталітарних умовах радянська офіційна ідеологія напередодні війни формувала жорсткі світоглядні постулати, які значною мірою зберігалися й на фронті.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, об'єктивності, системності. Теоретичну основу дисертації склав історико-антропологічний підхід. Були використані загальнонаукові, міждисциплінарні та власне історичні методи дослідження. За допомогою хронологічного методу здійснювалася диференціація синхронного та ретроспективного образів радянської бойової техніки. Структурний метод та екстраполяція застосовувалися при аналізі формування образів бойових машин на буденному та рефлексивному рівнях суспільної свідомості. За допомогою функціонального методу були виявлені та класифіковані функції образу військової техніки. При дослідженні преси та повідомлень Радінформбюро використовувався контент-аналіз, мемуарів – наративний аналіз, матеріалів усної історії – реконструктивний перехресний аналіз. Методика візуальної антропології залучалася при роботі з фото- та кіноматеріалами.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що реалізовано концепцію, згідно з якою образ радянської бойової техніки, об'єктивований у вербальній та візуальній формах, являв собою складний емоційно-чуттєвий та інтелектуальний феномен, який розгортався на буденному та рефлексивному рівнях свідомості учасників Великої Вітчизняної війни.

При реконструкції синхронного образу радянської бойової техніки періоду Великої Вітчизняної війни в суспільній свідомості фронтовиків автором *уперше*:

- введено до наукового обігу комплекс історичних джерел, зокрема, матеріали усної історії, таємного діловодства Наркомату внутрішніх справ, фронтового фольклору, фотодокументи;

- доведено, що образ військової техніки в суспільній свідомості фронтовиків формувався на основі їх практичного досвіду, народних духовних традицій та офіційних ідеологічних конструктів;

- виявлено, що на буденному рівні суспільної свідомості учасників війни склалися та набули поширення персоніфіковані, прагматичні образи окремих типів бойових машин з чітким оціночним забарвленням;

- обґрунтовано, що образи танка Т-34, літаків Ил-2, У-2 та реактивної системи БМ-13 («Катюші») закономірно стали уособленням усієї радянської техніки внаслідок дії ефекту асиміляції, спричиненої такими об'єктивними та суб'єктивними чинниками, як технічний рівень цих бойових машин, їхня масовість та сприйняття, перш за все, бійцями сухопутних родів військ;

- встановлено, що на рефлексивному рівні свідомості учасників війни образ техніки розгортався не ізольовано, а був формою осмислення досвіду війни, невід'ємним елементом таких складних смислових конструктів, як причини поразок та перемог Червоної армії, образи ворога й союзників тощо;

- здійснено аналіз ключових для буття людини на війні функцій образу радянської бойової техніки (соціалізуючих, психологічних, світоглядних).

У дисертації *удосконалено*:

- визначення поняття «бойова техніка» («бойові машини») у його співвідношенні з поняттями «військова техніка» та «зброя»;

- розгляд радянської бойової техніки періоду Великої Вітчизняної війни в якості об'єкта відображення в суспільній свідомості фронтовиків.

Дістав *подальшого розвитку* аналіз ідеолого-пропагандистської роботи напередодні та в період Великої Вітчизняної війни, зокрема, формування й трансформації ключових ідеологічних настанов щодо радянської бойової техніки, репрезентованих у виступах лідерів СРСР, пресі, агітаційних плакатах, військових парадах у 1930–1945 рр.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання фактичного матеріалу, теоретичних положень та висновків дисертації в узагальнюючих працях з історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, з проблем суспільної свідомості, при викладанні спецкурсів, зокрема, з усної історії, у виховній роботі в навчальних закладах, Збройних Силах України.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень обговорювалися на засіданнях кафедри історії слов'ян ДонНУ, доповідалися у виступах на конференціях: V міжрегіональній науково-практичній конференції студентів і викладачів «Актуальні проблеми історії Другої світової і Великої Вітчизняної війни. 1939–1945» (м. Донецьк, 2005 р.); VII міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Історія та сучасність: погляд крізь віки» (м. Донецьк, 2007 р.); науковій конференції професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів ДонНУ (м. Донецьк, 2009 р.); Міжнародній науковій

конференції «Каразінські читання» (м. Харків, 2009 р.); V міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-гуманітарні проблеми менеджменту» (м. Донецьк, 2009 р.); міжвузівській науково-практичній студентській конференції «65 років визволення України: погляд із сьогодення» (м. Донецьк, 2009 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації викладені в 12 публікаціях, 8 з яких є науковими статтями у фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження й складається з переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (613 позицій), 20 додатків, у тексті розміщено один рисунок, у додатках – 5 таблиць. Загальний обсяг роботи становить 275 сторінок, з них 186 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, зазначено зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначено мету й завдання, розкрито об'єкт і предмет дослідження, його хронологічні межі та методологічну основу, окреслено наукову новизну, практичне значення та апробацію одержаних результатів, наведено інформацію про структуру роботи.

У **першому розділі «Ступінь вивченості проблеми, джерельна база, методологічні засади та методика дослідження»** проаналізовано історіографію, джерела, охарактеризовано методологію та методику дослідження.

У **підрозділі 1.1 «Ступінь вивченості проблеми»** зазначено, що в історіографії Великої Вітчизняної війни питання, дотичні до проблеми образу бойової техніки в суспільній свідомості фронтовиків, вивчали українські вчені, фахівці країн СНД та зарубіжні спеціалісти. Дослідження, в яких виділяються радянський та сучасний етапи, велися за чотирма провідними напрямками.

Перший напрям – загальноісторичні дослідження.

У радянський період тематика бойової техніки була присутня і в працях з історії СРСР та УРСР, і в роботах, безпосередньо присвячених Другій світовій та Великій Вітчизняній війнам, що трактувалися як особливий стан суспільства, а не суто військовий конфлікт¹. Загалом надавалася висока оцінка ролі бойової техніки, але аналізувалися лише її види. Конкретизація мала епізодичний характер, бойове застосування машин розглядалося виключно в контексті подвигів екіпажів.

У незалежній Україні процес переосмислення радянських підходів розпочав М. В. Коваль, зокрема, розмірковуючи про коріння психологічної та матеріально-технічної здатності суспільства до швидкого відтворення втрат². Колектив авторів під керівництвом П. П. Панченка докладно характеризує технічну оснащеність Червоної армії та втрати бойової техніки в оборонних і наступальних операціях на території України³. І. І. Дробот, П. М. Чернега, В. І. Кучер вказують на невміння

¹ Історія Української РСР: в 8 т., 10 кн. Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Головн. ред. Шевелєв А.Г. – К.: Наукова думка, 1977. – 536 с.

² Коваль М.В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) Спроба концептуального бачення / М.В.Коваль. – К.: Ін-т історії АН України, 1994. – 58 с.

³ Україна в полум'ї війни / Панченко П.П. (голов. ред., кер. авт. кол.). – К.: «Україна», 2005. – 558 с.

використовувати зброю як одну з причин панічних настроїв, виявляють маніпулятивність повторюваних висловлювань Й. Сталіна про нібито перевагу Німеччини в техніці⁴. Специфічний полемічний жанр науково-популярних робіт з історії Другої світової війни започаткував В. Суворов⁵. Він широко звертається до проблематики бойової техніки, але будує аргументацію за допомогою неповної чи спотвореної інформації, що викликає масовану критику його праць.

У цілому, роботи розглянутого напрямку дають цілісне розуміння виключної ролі бойової техніки у Великій Вітчизняній війні, розкривають широкий контекст та умови, за яких відбувалося формування образу бойової техніки.

Другий напрям становлять воєнно-історичні дослідження.

У радянській історіографії до цього напрямку належали дослідження участі технічних родів військ у війні, книги з історії підрозділів Червоної армії, воєнно-технічні видання. Особистісному аспекту в них приділялася формальна увага, переважно наводилися стислі відомості про командирів.

На пострадянському етапі інтерес до воєнно-історичних досліджень зростає, про що свідчать масові накладки видань, поява спеціалізованих видавництв та веб-сайтів. Низка праць українських істориків присвячена діям радянської авіації⁶. О. С. Лисенко, В. Д. Макаров та М. І. Рибак надають узагальнюючу характеристику діям авіації. В. В. Заборовський піддає критиці твердження про цілковиту застарілість радянської авіації напередодні війни. В. П. Колечкін доходить висновку, що радянські винищувачі, дещо поступаючись німецьким аналогам у технічних характеристиках, майже не поступалися їм в умовах реального бою.

Серед робіт західних авторів виділяються дослідження, здійснені впливовими учасниками війни. Так, німецький генерал Ф. Меллетін висловлює думку про переваги менталітету російського солдата⁷. Оцінки рівня радянських технічних родів військ сучасними зарубіжними істориками часто є різко критичними, зокрема, К. Уайтінг вважає, що авіація використовувалася фактично в якості артилерії⁸.

Отже, у зазначених роботах досить повно з'ясовано загальне місце військової техніки в армійській організації, історія та технічні характеристики основних типів бойових машин – матеріальної основи їхнього образу в свідомості фронтовиків.

⁴ Дробот І.І. Україна в Другій світовій війні: навч. посіб. / Дробот І.І., Кучер В.І., Чернега П.М. – К: ІЗМН, 1998. – 124 с.

⁵ Суворов В. Ледокол / В.Суворов. – М.: АО «Издательский дом «Новое время», 1992. – 352 с.

⁶ Лисенко О.С. Бойові дії авіації в роки Великої Вітчизняної війни / Лисенко О.С., Макаров В.Д., Рибак М.І. (відп. ред.); Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 174 с.; Заборовський В.В. Організація та бойове застосування винищувальної авіації військово-повітряних сил Радянського Союзу та Німеччини 1940–1945: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія» / В.В.Заборовський. – К, 2005. – 21 с.; Колечкін В.П. Боротьба за панування у повітрі в боях на Правобережній Україні в період 23.12.1943 – 28.02.1944: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія» / В.П. Колечкін – К., 2005. – 20 с.

⁷ Меллетин Ф.В. Танковые сражения, 1939–1945: боевое применение танков во Второй мировой войне / Ф.Меллетин; пер. с нем. – М.: АСТ, СПб.: Полигон, 2005. – 437 с.

⁸ Whiting K.R. Soviet Air-Ground coordination 1941–1945 / Kenneth R.Whiting // Case Studies in the Development of Close Air Support / Ed. by Benjamin Franklin Cooling. – Washington: Office of Air Force History US Air Force, 1990. – P.115–152.

Третій напрям об'єднує праці, присвячені офіційній радянській ідеології та пропаганді напередодні та під час Великої Вітчизняної війни.

Керівна роль Комуністичної партії в працях радянських істориків трактувалась як провідний фактор перемоги, тому і дослідження відповідної апологетичної проблематики посідали значне місце⁹. До періоду перебудови, коли ідеологічний тиск було послаблено, належить докладне дослідження В. В. Гошуляка про оборонно-масову роботу в СРСР у 1929–1941 рр.¹⁰

У 1990–2000-і рр. фахівцями різних напрямів осмислюються механізми впливу на масову свідомість, особливо за екстремальних умов, посилюється увага істориків до відповідного досвіду Другої світової війни. В. О. Невежін простежив, як у 1930-і рр. «воєнізація» пропаганди спричинила домінування в суспільній свідомості напруженого очікування війни¹¹. В. І. Горелов та С. О. Крутіков належить характеристика системи виховання військовиків на території України в 1941–1945 рр., участі населення України в зборі коштів на побудову бойових машин¹². Новим є вивчення ролі в пропаганді образів як цілісних емоційно-сміслових утворень. Наприклад, внесок митців у формування пропагандистського образу «війни малою кров'ю на чужій території» розкрив В. О. Токарев¹³.

Значний інтерес до механізмів маніпулювання людською свідомістю виявляють сучасні західні дослідники. Найцікавішими є роботи, позбавлені стереотипів часів холодної війни. Особливу увагу авторів, які звертаються до аналізу формування радянського менталітету, привертає процес становлення нових радянських міфів та виключне місце, що належало в них авіації та авіаторам¹⁴.

Проаналізовані праці розкривають організацію, зміст, засоби ідеолого-пропагандистської роботи, яка за тоталітарних умов радянського суспільства досліджуваного періоду виступала важливим чинником формування суспільної свідомості учасників Великої Вітчизняної війни.

Четвертий напрям присвячено вивченню людського виміру війни.

У радянській історіографії Великої Вітчизняної війни превалювали роботи, присвячені всебічному висвітленню масового та індивідуального героїзму радянських воїнів, але об'єктивного аналізу свідомості не здійснювалося. Піонером нового напрямку серед радянських дослідників можна вважати Б. Моміш-улі¹⁵. На його переконання, попри колосальні можливості машин, головною рушійною і

⁹ Идеологическая работа КПСС в действующей армии, 1941–1945 / А.Д.Киселев, В.А.Глазачов, П.М.Глазунов и др., под ред. Г.В.Середина. – М.: Воениздат, 1985. – 270 с.

¹⁰ Гошуляк В.В. Очерки истории оборонно-массовой работы партии в годы довоенных пятилеток (1929–июнь 1941 гг.) / В.В.Гошуляк. – Одесса: изд-во Одесского ун-та, 1989. – 202 с.

¹¹ Невежін В.А. «Если завтра в поход...». Подготовка к войне и идеологическая пропаганда в 30-х – 40-х годах / В.А.Невежін. – М.: Яуза, ЭКСМО, 2007. – 320 с.

¹² Горелов В.І. Психологічний гарт, морально-бойове і політичне виховання воїнів Радянських Збройних сил у період Великої Вітчизняної війни на території України: історичний аналіз (1941–1944 рр.) / Горелов В.І., Крутіков С.О. – К.: НДЦ ГП ЗС України. – 79 с.

¹³ Токарев В.А. Образ будущей войны (советская антиципация 1939 года) / В.А.Токарев // Военно-историческая антропология: Ежегодник. 2005/2006 – М.: РОССПЭН, 2007. – С.125–141.

¹⁴ Palmer S.W. Icarus, East: The Symbolic Contexts of Russian Flight / Palmer Scott W. // Slavic and East European Journal. – 2005. – Vol.49. № 1. – P.19–47.

¹⁵ Момыш-улы Б. Психология войны / Баурджан Момыш-улы. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 240 с.

руйнівною силою на війні залишається душа людини, – за приблизної рівності технічної оснащеності все вирішує вміння поводитися з технікою, а причиною поразки часто є не брак техніки, а відсутність організованості.

Людиновимірний поворот відбувається в сучасній українській історичній науці. О. С. Лисенко акцентує увагу на посиленні вивчення соціальної сфери війни, ролі головного суб'єкта війни – людини¹⁶. О. Ю. Ніколаєць досліджує морально-політичний стан воїнів РСЧА та психологічний вплив поразок на першому етапі Великої Вітчизняної війни¹⁷. В. І. Кучер та О. В. Потильчак звертають увагу на надзвичайну суперечливість настроїв у 1941 р., відсутність одностайного пориву, нарікання на керівництво, розгубленість та страх людей¹⁸.

Російські дослідники розпочали вивчення образів визначних суспільних явищ у масовій свідомості: Великої Вітчизняної війни, антигітлерівської коаліції, найбільш активно – образу ворога. У сучасній російській історіографії здійснюються міждисциплінарні воєнно-антропологічні дослідження. О. С. Сенявська здійснила психологічне моделювання основних параметрів впливу воєнних реалій на свідомість. Плідною є постановка питання про психологічні особливості бійців, спричинені системою «людина–машина»: виникнення колективів з особливими внутрішніми стосунками; перетворення певних родів військ на елітарні; особливе ставлення бійців до своїх машин, яке можна порівняти зі ставленням вершника до коня. Щодо «образу ворога» О. Сенявська виділяє прогностичні, синхронні та ретроспективні образи, що є евристично виправданою класифікацією і для вивчення образу радянської бойової техніки¹⁹.

Важливими для дослідження обраної проблеми є історіософські праці західних фахівців. Проблеми людської свідомості посіли значне місце в концепції «тотальної війни». В її межах Д. Байрау фіксує існування офіційного та неофіційних образів війни у груп з різним життєвим досвідом²⁰.

Можна констатувати, що в людиновимірних дослідженнях суспільна свідомість та її ключові образи вже стали об'єктом вивчення.

Отже, на сучасному етапі в історіографії сформовані основні підходи до вивчення образу радянської бойової техніки в суспільній свідомості учасників Великої Вітчизняної війни, але сама проблема спеціально ще не досліджувалась.

¹⁶Лисенко О.С. Людський фактор Перемоги / О.С.Лисенко // Сторінки воєнної історії України: збірн. наук. ст. / НАН України; Ін-т історії України. – Вип.5. – К., 2001. – С.14–22.

¹⁷Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період Великої Вітчизняної війни / Ніколаєць Юрій Олександрович. – Вінниця: Х-ART, 2002. – 248 с.

¹⁸Кучер В.І. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни [Монографія] / Володимир Кучер, Олександр Потильчак. – К.–Біла Церква: ТОВ «Білацерквадрук», 2011. – 272 с.

¹⁹Сенявская Е.С. 1941–1945. Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование / Е.С.Сенявская. – М.: Ин-т российской истории РАН, 1995. – 220 с.; Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е.С.Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 1999. – 383 с.; Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века. Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества / Е.С.Сенявская. – М.: РОССПЭН, 2006. – 288 с.

²⁰Beyrau D. Totaler Krieg. Degriff und Erfahrung am sowjetischen Beispiel / D.Beyrau, M.Hochgeschwender, D.Langewiesche (Hg.) Formen des Krieges. Von Antike bis zur Gegenwart. Paderborn, 2007. – S.327–353.

У підрозділі 1.2 «Характеристика джерел» розкрито джерельну базу роботи, яку складає комплекс матеріалів, класифікованих за походженням і змістом.

Перша група джерел – це документи партійно-державних органів влади та радянських громадських організацій: матеріали з'їздів, постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, матеріали воєнних відділів обкомів КП(б)У, комсомолу. Автором опрацьовані документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ф.57.), Державного архіву Донецької області (ф.П-326, ф.Р-279, ф.Р-785).

Другу групу становлять документи військових органів: накази Народного комісара оборони СРСР, директиви політorganів РСЧА, доповіді політуправлінь фронтів, опубліковані в межах проекту «Русский архив. Великая Отечественная».

До *третьої групи* віднесено документи таємного діловодства НКВС. Спецповідомлення, доповідні записки, агентурні матеріали містять інформацію про реальний технічний стан бойових машин, рівень підготовки військовиків, типові настрої людей. Ці матеріали зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ф.16).

До *четвертої групи* входять газетна періодика України 1930–1945 рр. та зведення Радінформбюро. У праці використані матеріали чотирьох республіканських, чотирьох обласних, міської, відомчої та двох військових газет. Усі тексти повідомлень Радінформбюро були опубліковані в 1944–1945 рр.

До *п'ятої групи* включено видання довідкового характеру, які містять технічні, бойові та кількісні характеристики військової техніки: бронювання, озброєння, швидкість, маса, інформація про машини, що брали участь у парадах²¹.

Шоста група представлена творами фронтового фольклору, який є однією з основних форм акумуляції та об'єктивації колективних уявлень та образів, тим більш у тоталітарному суспільстві. Велику пошукову роботу здійснили вітчизняні народознавці відразу після визволення України, але публікацію укладеного тоді «Збірника фольклору Великої Вітчизняної війни» було заборонено. Зараз ці матеріали зберігаються в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства та етнології ім. М. Т. Рильського (ф.14-3, ф.14-5).

Сьома група об'єднує провідні для вивчення образу радянської бойової техніки в суспільній свідомості фронтовиків джерела особистого походження: листи, щоденники та мемуари. Особливе значення листів та щоденників визначається тим, що вони фіксували безпосередні враження та оцінки щодо застосування або спостереження радянської бойової техніки. Цих документів зберіглося небагато, що додає цінності кожному з них. Так, силами громадськості с. Ситковці на Віниччині були видані 60 листів льотчика О. П. Царюка, збережені його дружиною²². Щоденники у фронтових умовах велися попри сувору заборону. Більше можливостей мали кореспонденти (К. Симонов, О. Твардовський та інші). Фрагментарні нотатки робили військовий хірург М. Амосов, перекладач О. Ржевська. Широтою охоплення подій вирізняється щоденник командира 266-го

²¹ Оружје Победы / [И.В.Бах, И.И.Вернидуб, Л.И.Демкина и др.], В.Н.Новиков (общ. ред.). – [2-е изд., доп. и перераб.]. – М.: Машиностроение, 1987. – 511 с.; Сто военных парадов / Под. ред. генерал-полковника Грушевого К.С. – М.: Воениздат, 1974. – 264 с.

²² Царюк О. Листи з війни / Оксентій Царюк; упор. і літ. ред. Владислава Таранок. – К.: видавець Карпенко В.М., 2008. – 104 с.

артилерійського полка В. Чекалова²³. Мемуаристи приділяють техніці неоднакову увагу – від докладних розповідей до побіжних згадок. При використанні мемуарів, виданих у радянський час, слід враховувати деформації їхнього змісту партійно-цензурними органами. В опублікованих у 1990–2000-і рр. спогадах, позбавлених тенденційного редагування, більше уваги приділено фронтовому повсякденню, частиною якого була й техніка. Автором використані матеріали контролю військовою цензурою кореспонденції з Червоної армії (Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.16), щоденник артилериста Д. Краснокутського і мемуари учасників Великої Вітчизняної війни, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф.4620).

Великі можливості відкриває використання в дослідженні матеріалів усної історії, які складають *восьму групу*. Їх унікальність зумовлена тим, що в ролі інтерв'юера виступає сам дослідник. Він формулює питання, одразу уточнює цікаві свідчення, отримуючи інформацію, яка взагалі не збережена іншими видами джерел. Автором було проведено 15 інтерв'ю з учасниками бойових дій – мешканцями міст Києва, Донецька й Запоріжжя, а також опрацьовано матеріали, зібрані в межах проекту «Я помню» (керівник – А. Драбкін)²⁴.

До *дев'ятої групи* включені твори мистецтва: художньої літератури, образотворчого мистецтва, музики, кінематографу. Багато пісень, поезій, п'єс, усі кінострічки створювалися на владне замовлення, відбивали офіційний образ техніки. У художніх творах відобразили свій досвід письменники, які вийшли з лав військовиків чи були воєнними кореспондентами. У царині образотворчого мистецтва найбільше значення для обраної теми мають агітаційні плакати.

Десята група – це кіно- та фотодокументи. Особисті фотографії, професійні знімки та випуски кіножурналів важливі як фіксація застосування бойової техніки, як відображення її авторського бачення, як презентація офіційних настанов. У дослідженні використані матеріали Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

У цілому історичні джерела утворюють комплекс, який забезпечує можливість об'єктивного дослідження обраної теми.

У підрозділі 1.3 «Методологія та методика дослідження» наголошується, що наприкінці ХХ століття в результаті «критичного повороту» в історіографії та успіхів системної міждисциплінарності загострився інтерес істориків до вивчення життєвого досвіду, людської свідомості та її феноменів. На початку ХХІ ст. історико-антропологічний підхід став поширюватися на нові проблеми, зокрема, на воєнну історію. Він передбачає аналіз історії як процесу взаємодії суспільства та особистості, першочергову увагу до внутрішнього світу людини.

Свідомість – людська здатність до ідеального відтворення дійсності, гранично широке поняття, що об'єднує погляди, уявлення, настрої, почуття, традиції, ідеї, теорії. Свідомість і сама є особливою реальністю з власними законами, можливістю

²³Чекалов В.И. Военный дневник / 1941. 1942. 1943 / Василий Чекалов; подготовка текста Н.В.Чекалов, редакторы – В.А.Кувакин, А.Г.Круглов. – М.: Российское гуманитарное общество, 2004. – 364 с.

²⁴Я помню: сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://iremember.ru/html>

через посередництво діяльності змінювати світ. Базовим рівнем свідомості є рівень буденності, де враження, емоційні стани, архетипи, практичні знання мало диференційовані. Вищим є рівень рефлексії, який іноді, на наш погляд, некоректно, визначають як теоретичний. Теорія є формою існування наукового знання, а рефлексія притаманна не тільки вченим. Образ набуває більшої концептуалізації та втілюється в категорії, що апелюють до ширшого, ніж власний, досвіду. Свідомість тісно пов'язана з пізнанням. Поняття «образ» – одне з ключових в теорії пізнання – суб'єктивна картина світу або його фрагментів, що містить самого суб'єкта, інших людей, просторове оточення і часову послідовність подій.

Світоглядним осягненням штучної реальності займається філософія техніки. М. Гайдеггер виокремив два основних підходи до визначення техніки: як засобу досягнення мети і як людської діяльності. Виходячи з їх діалектичного зв'язку в даному дослідженні техніка розуміється як сукупність штучно створених засобів діяльності, а визначення бойової техніки пропонується на основі конструктивного, професійно-кваліфікаційного та організаційно-структурного критеріїв.

Бойова техніка (бойові машини) – це призначені для ураження супротивника системи, що включають зброю та її носіїв з визначально важливими якостями, потребують фахової підготовки та спеціалізації бійців і складають основу самостійних родів військ.

У другому розділі «Радянська бойова техніка та її відображення на буденному рівні суспільної свідомості фронтовиків» розглянуто об'єктивну основу формування образу бойових машин та особливості такого образу на буденному рівні свідомості учасників Великої Вітчизняної війни.

У підрозділі 2.1 «Основні етапи розвитку радянської бойової техніки напередодні й під час Великої Вітчизняної війни» подано технічні характеристики, кількість, співвідношення з технікою супротивника, ефективність застосування масових зразків бойових машин Червоної армії в межах трьох основних етапів.

На початку першого етапу (1930–1941 рр.) РСЧА майже не мала на озброєнні сучасних бойових машин, але технічна реконструкція дозволила виправити ситуацію. Розробка вітчизняних типів сучасної техніки, будівництво воєнних підприємств, випуск на них нових моделей та їхніх комплектуючих надавали громадськості всі підстави вважати радянські бойові машини такими, що не поступаються закордонним зразкам.

На другому етапі (1941–1942 рр.) поразки СРСР довели, що бойовий потенціал складається не тільки з технічного рівня озброєння. Системні вади Червоної армії (зокрема, неуккомплектованість частин технікою, відсутність належної інфраструктури) призвели до важких втрат, як людських, так і бойової техніки. Образ бойових машин визначали за таких умов не показники їх окремих типів, а наочне чисельне й якісне співвідношення радянської та німецької техніки.

У межах третього етапу (1943–1945 рр.) після досягнення паритету із супротивником РСЧА поступово почала випереджати армію нацистської Німеччини за чисельністю та якістю техніки. Значно збагатився досвід радянських солдатів та офіцерів у технічних родах військ, покращилась якість основних типів танків, літаків, артилерійських систем та зросла кількість бойових машин, що в цілому стало одним з вирішальних чинників перемоги.

У підрозділі 2.2 «*Особливості образу радянських бойових машин на буденному рівні суспільної свідомості фронтовиків*» доведено, що на буденному рівні свідомості учасників Великої Вітчизняної війни формувалися яскраві образи окремих типів бойової техніки.

Провідною особливістю сприйняття фронтовиками радянських бойових машин виступає персоніфікація, яка стає стрижнем формування відповідного образу в суспільній свідомості. Одухотворенням матеріальної сфери життя просякнута вся традиційна культура. Якщо в умовах сталого розвитку одухотворення речей проявляється переважно в календарно-трудовій, сімейно-побутовій обрядовості, то за кризових умов такі уявлення актуалізуються.

Сприйняття солдатами бойових машин в якості живих істот та, навіть, людей міцно закріплено на лексичному рівні. Проведений автором аналіз фольклорного матеріалу, зібраного в 1944–1945 рр. фахівцями Інституту народної творчості та мистецтв (зараз ІМФЕ ім. М. Т. Рильського), показує, що позначення техніки вживаються з дієсловами, які зазвичай описують людей (гармати – говорять, гукають, охають, замовкають, пригощають тощо). У переказах, анекдотах, казках, піснях машини розмовляють, мають свої характери, сваряться, залицяються.

Літаки, танки, артилерія у свідомості фронтовиків виступали самостійними борцями з ворогом. Образ бойової машини-воїна знайшов втілення у всіх жанрах фронтового фольклору. Візуальну об'єктивацію образу одухотвореної техніки, що воює з фашизмом, можна простежити за фото- та кінодокументами. Опрацьовані автором матеріали Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного доводять, що з фотографічного та кінодокументального втілення військової техніки періоду Великої Вітчизняної війни легко зчитуються етапи життя та бойового шляху солдата.

Ставлення бійців до персоніфікованої техніки не було відстороненим, машини сприймалися як справжні бойові товариші. Найбільш емоційно таке сприйняття проявляло себе в ситуаціях прямого звернення бійців до машин в моменти гострого нервового напруження. У технічних родах військ стосунки з технікою взагалі набували «родинного» забарвлення. Наприклад, генерал Д. А. Драгунський згадував, що танкісти зазвичай зверталися до танка, вживаючи зменшено-пестливу форму: «Моя тридцятьчетвірочка». У директиві Головного політичного управління РСЧА від 23 жовтня 1944 р зазначалося, що в частинах, де є «любовне ставлення до техніки», у кілька разів перевищується гарантійний термін експлуатації танків та самохідних артилерійських установок.

Про вихід олюднення бойової техніки на рівень індивідуалізації свідчить широка практика наділення машин дотепними прізвиськами, що є наочно-метафоричним утіленням глибинних шарів світоглядних уявлень. Найбільш розповсюдженими були прізвиська окремих моделей техніки. Вони могли походити від реальної назви (винищувач І-16 – «ішак», бомбардувальник Пе-2 – «пішак», важкий танк ІС – «Ісус»), віддзеркалювати зовнішні особливості (невеликий 50-мм міномет – «чижик»), відобразити призначення машин («звіробій») – спільна назва 57-мм, 100-мм гармат та кількох самохідних установок, здатних знищувати німецькі танки «Тигр» та «Пантера»), а також ставлення до них (самохідна установка Су-76, яка мала неповне бронювання, – «сучка», «ходяча лампа», «запальничка», «братська

могила на чотирьох артилеристів» – «БМ-4А»). У фронтовому побуті бойові машини нерідко отримували власні імена. Крім усного побутування, імена могли походити від офіційних чи неофіційних написів та малюнків на бортах машин.

Другою характерною рисою образу бойової техніки серед фронтовиків був прагматизм, адже знання про бойові машини та емоційно забарвлене ставлення до них на буденному рівні свідомості виявляються практично неподільними. Образи вбирали, у першу чергу, оцінку військовиками змісту та значущості функцій певних типів бойових машин на фронті та їх безпечності для бійців. У танкових військах головним виміром безпеки цілком слушно було бронювання машини, безпечність літака визначалася сукупністю майже всіх його характеристик, а для артилеристів головним критерієм слугував клас гармат. За тональністю чітко виділяються позитивні образи тих типів бойових машин, які викликали повагу й любов, та негативні, що зі значною долею «чорного гумору» висміювали недоліки машин.

Прагматизм буденного образу бойової техніки мав ще низку проявів. Образне втілення знаходили розбіжності в сприйнятті бойових машин учасниками Великої Вітчизняної війни залежно від роду військ, де вони служили. Наприклад, військові медики бачили техніку крізь призму спричинених нею ушкоджень. Назви техніки та спеціальна термінологія насичували фольклорні твори (навіть ліричні пісні), широко входили до повсякденного лексикону фронтовиків, використовувалися у вторинних номінаціях (наприклад, «самохідками» на фронті називали вошей, а «далекобійною гарматою» чи «далекобійкою» – залізну пічку).

Підрозділ 2.3 «Образи танка Т-34, літаків Іл-2, У-2 та реактивної артилерійської установки БМ-13 («Катюші»)» присвячено образам типів радянської бойової техніки, які в суспільній свідомості учасників війни отримали символічне навантаження. Особливий, відмінний від понятійного, механізм узагальнення в межах синергетичної парадигми пояснюється ефектом асиміляції: знакові образи танка Т-34, літаків Іл-2 та У-2 та реактивної установки БМ-13 («Катюші») виступають у ролі замісника всіх інших образів.

Танк Т-34 вже на самому початку Великої Вітчизняної війни виявився таким, що наочно для бійців переважав машини супротивника за технічними та бойовими характеристиками: товста броня, гармата великого калібру, дизельний двигун, надійність. Особливий статус Т-34 як втілення радянської зброї та воїнського подвигу підсилювало його використання в меморіальних спорудах, яке почалося ще під час війни. В образі Іл-2, спеціально призначеного для безпосередньої підтримки військ на полі бою, висока оцінка бойової ефективності поєдналася з усвідомленням смертельної небезпечності воєнних професій пілота штурмовика й повітряного стрільця, які вимагали відчайдушної хоробрості. Добре відомий фронтовикам з мирного часу У-2 використовувався в якості нічного бомбардувальника, транспортного, зв'язкового, санітарного літака, до того ж часто пілотувався жінками. Він сприймався як народний герой, «свій літак», втілення загального спротиву ворогу. Реактивна установка БМ-13 отримала статус абсолютної зброї, одна поява якої підіймала бойовий дух бійців, викликала паніку та хаос серед ворогів. Показово, що найбільш вживаним і фактично офіційним стало народне прізвисько «Катюшка», яке нерозривно поєднало бойову машину з героїсною популярної пісні М. Ісаковського та М. Блантера.

Набуття символічного статусу образами саме цих зразків пояснює комплекс чинників. Перш за все, свою роль відіграли особливі технічні та бойові якості. Т-34 на момент появи був за сумою характеристик кращим танком у світі. Іл-2 протягом війни не мав прямих аналогів. БМ-13 взагалі була інноваційною машиною. У-2, навпаки, виділявся своєю відсталістю, навіть «несумісністю» з умовами сучасної війни. По-друге, домінування цих образів пояснюється масовістю відповідних зразків. Третю, на погляд автора, основну, причину складала значущість певної військової техніки для найчисельніших – сухопутних – родів військ, зокрема піхоти.

Отже, розвиток бойової техніки в 1930–1945 рр. був об'єктивною основою формування її образу в суспільній свідомості учасників Великої Вітчизняної війни. Ключовими особливостями буденного образу бойових машин були персоніфікація та прагматизм. Відбулася символізація образів окремих типів військової техніки, яка вже була формою образного узагальнення.

Третій розділ «Образ радянської бойової техніки в офіційній ідеології та на рефлексивному рівні свідомості учасників Великої Вітчизняної війни» містить характеристику образу радянської бойової техніки в офіційному радянському ідеологічному осмисленні, його реалізації в пропагандистських технологіях напередодні та під час Великої Вітчизняної війни і реконструкцію побутування узагальненого образу бойових машин на рефлексивному рівні суспільної свідомості учасників війни.

У підрозділі 3.1 «Формування пропагандистського образу радянських бойових машин упродовж 1930-х рр.» простежено, як у період, на який припало формування особистості та світогляду більшості майбутніх фронтників, були вироблені основний зміст і форми радянської воєнно-технічної пропаганди. Разом з усвідомленням ролі технічного фактору в сучасній війні на вищому рівні партійно-державного керівництва СРСР та відповідними змінами в стратегії військового будівництва на межі 1920–1930-х років відбувалася ревізія ідеологічної інтерпретації ставлення до бойової техніки. До формування офіційного образу радянської військової техніки була залучена вся вертикаль партійно-державної влади, військове командування, громадські організації, зокрема комсомол та Тсоавіахім. Використовувався широкий спектр засобів і форм агітації та пропаганди: преса, плакати, святкові заходи, воєнно-технічне навчання. Виразною особливістю довосної пропаганди був акцент на образі авіації, яка уособлювала техніку взагалі.

Образ бойової техніки як одного з головних символів могутності й непорушності соціалістичного ладу та радянської держави у свідомості громадян СРСР формувалася за допомогою наступних ідеологічних конструктів:

- непереможність радянської техніки, її перевага над іноземними аналогами;
- відмінність характеру технічного переозброєння Червоної армії від армій капіталістичних країн;
- провідна роль Комуністичної партії та особисто Й. Сталіна в розробці та виробництві радянських бойових машин;
- необхідність та доступність опанування червоноармійцями бойових машин та ознайомлення з ними цивільного населення;
- оцінка техніки як головного чинника перемоги в майбутній війні.

Підрозділ 3.2 «Трансформація образу бойової техніки в радянській ідеолого-пропагандистській роботі в 1941–1945 рр.» розкриває вплив нових історичних умов на воєнно-технічну пропаганду. У 1941–1945 рр. образ військової техніки поступився місцем образам героїчних солдатів і працівників тилу, втративши роль одного з узагальнених радянських символів. Організація та основні форми ідеолого-пропагандистської роботи переважно зберегли спадковість з довоєнним часом, але відчутно підсилилася її практична складова.

Автором проведено контент-аналіз повідомлень Радінформбюро, в яких згадуються радянські бойові машини, технічні роди військ та їх бійці. Вибіркову сукупність склали зведення за перший повний місяць Великої Вітчизняної війни – липень 1941 р. – та кожен наступний липень до 1944 р. включно. У 1941 році значно переважала авіаційна тематика: слово «авіація» фігурувало в 2,6 рази частіше, ніж слово «танки», і в 6 – ніж «артилерія». У 1942–1943 рр. розрив у кількості повідомлень про різні роди військ скоротився, а згадки про бойові машини витіснила інформація про особисті подвиги льотчиків, артилеристів, танкістів. У 1944 р. відбувся майже повний перехід до висвітлення дій великих військових підрозділів. Так, інформація про героїв-льотчиків надавалася 8 разів, а про дії бомбардувальної авіації – 48 разів. Це наочно демонструє зміну акцентів у всій ідеолого-пропагандистській роботі – подвиг народу відступив на другий план, натомість центральним став образ держави.

У трансформації офіційного образу бойової техніки в період Великої Вітчизняної війни провідними були наступні ідеологічні конструкції:

- якісна перевага радянських бойових машин над технікою ворога;
- відставання від ворога в кількості бойових машин (на початковому етапі війни);
- техніка як допоміжний щодо людини, але важливий засіб ведення війни;
- наголос на необхідності досконалого опанування військової техніки;
- визначна роль тилу в забезпеченні фронту бойовою технікою.

У підрозділі 3.3 «Роль образу радянської бойової техніки в осмисленні фронтовиками Великої Вітчизняної війни» підкреслюється, що сила офіційного навіювання багато в чому задавала формат масового сприйняття реалій життя, але первинним щодо цілої низки узагальнених воєнних образів став рефлексійний образ бойової техніки, який склався на основі власного фронтового досвіду.

На початку Великої Вітчизняної війни відбувалося болісне усвідомлення того, що техніка і технічне оснащення самі по собі аж ніяк не є запорукою успішного перебігу війни. Війна, на яку давно очікували, почалася «віроломним» і «несподіваним» нападом й обернулася величезними втратами. Образ першого нерівного повітряного бою став для багатьох фронтовиків незабутнім символом трагічного 1941 року. Основу образу радянської військової техніки тоді складали загострені враження про суцільну нестачу техніки та її недостатні бойові якості. Це стало прийнято вважати основними причинами поразок. Психологічно таке пояснення відіграло компенсаторну роль. З офіційним воно збігалось лише за формою, а за змістом виступало концентрованим обвинуваченням влади в неготовності армії до війни – особливо з урахуванням докладених народом зусиль до її належного озброєння. Висока оцінка технічної оснащеності ворога виявилася тісно пов'язаною із специфікою образів «своїх» та «чужих» у слов'янській традиції:

ворог завжди уявлявся сильним та чисельним, одночасно поступаючись у військській майстерності, силі духу, кмітливості. Вимушений відступ і досвід поразок містив у собі болісну переоцінку цінностей і усвідомлення визначальної ролі людини, солдата. Ставало очевидним, що, попри тимчасову технічну перевагу, ворог так і не здобув вирішального успіху. Парадоксальним чином критичне сприйняття власної бойової техніки на початку війни сприяло гартуванню характеру, стійкості бійців.

Збільшення кількості та покращення характеристик бойових машин розглядалися фронтовиками в якості показника зламу в протистоянні з ворогом. Образ переможної техніки посів місце однієї зі складових образу Великої Перемоги, став її своєрідним утіленням. Він містив об'єктивні, адекватні реальності риси: поява якісної надійної техніки в задовільній кількості разом із набутою спроможністю належним чином використовувати бойові машини в стратегічному, тактичному й оперативному плані.

Радянська техніка в суспільній свідомості оцінювалася значно вище за машини, отримані за ленд-лізом, що можна пояснити особливостями образу союзників як другорядної та допоміжної воєнної сили.

Таким чином, і в офіційній радянській ідеології, і на рефлексивному рівні суспільної свідомості бійців образ радянської бойової техніки виявився глибоко інтегрованим до загального образу війни. Під впливом пропаганди та на підставі власного фронтового досвіду військова техніка піддавалася осмисленню в роздумах над причинами поразок, досягненні перемоги, в оцінках ворога та союзників.

У **висновках** викладено основні результати дослідження:

– У межах вивчення Другої світової війни радянські, вітчизняні та зарубіжні фахівці торкалися окремих аспектів проблеми дисертаційного дослідження. Проте безпосередньо досліджень образу радянської бойової техніки в суспільній свідомості учасників Великої Вітчизняної війни поки не здійснювалося.

– Можливість вивчення образу техніки існує, перш за все, завдяки його багатоканальній вербальній та візуальній об'єктивації. Вербальна форма зафіксована і збереглася у фронтовому фольклорі, листах, щоденниках, побутових висловах, у художній літературі, спогадах. Засобами фіксації візуальних образів є фотографії, кінохроніка, твори образотворчого мистецтва.

– Об'єктивною основою формування образу в суспільній свідомості був реальний якісний та кількісний стан радянської бойової техніки 1930–1945 рр. Протягом 1930–1945 рр. розвиток бойової техніки був одним з пріоритетних напрямів державної політики, який знаходився під контролем партії, уряду та особисто Й. Сталіна. Таке особливе ставлення дозволило в дуже стислі терміни, протягом 1930-х років, подолати шлях від зразків переважно іноземного походження до засвоєння та випуску оригінальних вітчизняних бойових машин. Упродовж Великої Вітчизняної війни пріоритет у впливі на свідомість мало наочне чисельне та якісне співвідношення радянської та німецької техніки.

– На буденному рівні суспільної свідомості учасників Великої Вітчизняної війни образ радянської бойової техніки побутував у формі образів окремих типів бойових машин. Такий образ був первинною, визначальною відносно наступних, формою осягнення техніки червоноармійцями, елементом їх ресоціалізації у фронтових умовах. Емоційно-образне сприйняття сумішало знання фронтовиків про

бойову техніку і ставлення до неї, пов'язувалося з культурним досвідом, світоглядними і ціннісними засадами, основами ідентичності й самоідентифікації.

– Основними особливостями буденних образів бойових машин були персоніфікація та прагматизм. З традиційними формами свідомості генетично пов'язаний цілий спектр персоніфікованих образів бойових машин: живі істоти чи люди як такі, самодостатні воїни, вірні бойові товариші, члени родин бійців, особистості з прізвиськами та власними іменами. Прагматичний вимір образу техніки надавав знанням емоційно забарвленої форми, яскраво й лаконічно втілював індивідуальний та колективний досвід червоноармійців щодо «корисності» на фронті та безпечності для бійців певних типів бойових машин, відбивав особливості сприйняття техніки представниками різних родів військ та воєнних спеціальностей.

– Образи танка Т-34, літаків Іл-2, У-2 та реактивної установки БМ-13 («Катюші») посіли цілком особливе місце в суспільній свідомості. Унаслідок описаного в межах синергетичної парадигми ефекту асиміляції вони стали уособленням усієї радянської військової техніки, Червоної армії, навіть загальнонародної боротьби з ворогом. Такий символічний статус зумовили неповторні, відмінні від інших зразків технічні й бойові якості цих машин, масовість випуску та застосування на фронті, а також значущість для сухопутних військ.

– Важливим важелем впливу на суспільну свідомість покоління фронтовиків виступала офіційна ідеолого-пропагандистська робота. Створений нею образ радянської бойової техніки впродовж 1930–1945 рр. зазнавав суттєвої трансформації. У 1930-і роки образ переможної техніки був елементом самозвеличення радянської держави та соціалістичного ладу. Відповідні ідеологічні конструкти визначили масову установку щодо образу майбутньої війни як «війни моторів», війни «малою кров'ю, на чужій території». Під час Великої Вітчизняної війни головним і визначальним чинником формування образу бойової техніки у свідомості солдатів та офіцерів стає власний фронтовий досвід, а в пропаганді образ техніки поступається образам героїчного радянського воїна та робітника.

– Образ радянської бойової техніки на рефлексивному рівні свідомості фронтовиків слід розглядати як невід'ємну частину загального образу війни й образу самого воїна-переможця. Як образ в цілому, так і його окремі аспекти й елементи постійно залучаються учасниками Великої Вітчизняної війни для пояснення причин поразок і перемог. Такі пояснення знаходилися під впливом, але не співпадали з офіційними версіями. Рефлексивний образ техніки є одним з ключових вимірів тлумачення образів ворога та союзників.

– Образ бойової техніки в суспільній свідомості учасників Великої Вітчизняної війни виконував низку взаємопов'язаних складних і важливих функцій, які можна класифікувати наступним чином: соціалізуючі (комунікативна та інтегративна), психологічні (адаптивна, мотивуюча, експресивна, рекреативна), світоглядні (пізнавальна, інструментальна, ідеологічна, меморіальна). Дослідження дає всі підстави виділити в якості генералізуючої функції образу радянської бойової техніки людиновимірну. Відкинувши техноцентризм передвоєнних часів, суспільна свідомість поставила техніку на належне місце дієвого засобу боротьби під управлінням людини. Від образу бойової техніки як атрибуту державної міцї відбувався показовий перехід до «олюднення», «присвоєння» техніки бійцями.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у фахових виданнях

1. Заблоцький А.В. Увічнена у пам'ятниках: техніка Великої Вітчизняної війни в меморіальних спорудах Донеччини / Лихолобова З.Г., Заблоцький А.В. // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн.13-14 / Головний редактор З.Г.Лихолобова. – Донецьк, ДонНУ, 2007. – С.127–135.
2. Заблоцький А.В. Образ радянської бойової техніки в радянському плакаті періоду Великої Вітчизняної війни / Заблоцький А.В. // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – № 3/4 (33/34). – С.182–187.
3. Заблоцький А.В. Методологічні підходи до вивчення образу радянської бойової техніки періоду Великої Вітчизняної війни в суспільній свідомості її учасників / А.Заблоцький // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С.134–138.
4. Заблоцький А.В. Образ радянської бойової техніки в офіційній пропаганді напередодні Великої Вітчизняної війни / Заблоцький А.В. // Історичні і політологічні дослідження. – 2008. – № 1/2 (37/38). – С.32–37.
5. Заблоцький А.В. Інтерв'ю як джерело вивчення образу бойової техніки у свідомості учасників Великої Вітчизняної війни / Заблоцький А.В. // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн.15-16 / Головний редактор З. Г.Лихолобова. – Донецьк, ДонНУ, 2008. – С.374–382.
6. Заблоцький А.В. Військово-технічна пропаганда у радянській пресі напередодні Великої Вітчизняної війни (на матеріалах газети «Социалистический Донбасс») / Заблоцький А.В. // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн.17-18 / Головний редактор З.Г.Лихолобова;. – Донецьк, ДонНУ, 2009. – С.363–373.
7. Заблоцький А.В. Танк Т-34 як символ радянської бойової техніки періоду Великої Вітчизняної війни / Заблоцький А.В. // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – К., 2009. – Вип.21. – С.137–142.
8. Заблоцький А.В. Образ літака У-2 у суспільній свідомості учасників Великої Вітчизняної війни / Заблоцький А.В. // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. – № 1 (41). – С.221–226.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження

9. Заблоцький А.В. Вторая жизнь оружия Победы / А.В.Заблоцький // Актуальні проблеми історії Другої світової і Великої вітчизняної війни. 1939–1945. Матеріали Міжрегіональної науково-практичної конференції викладачів і студентів. – Донецьк, ДонНТУ, 2005. – С.125–126.
10. Заблоцький А. Військово-історична антропологія як напрям сучасної російської історіографії Великої Вітчизняної війни / Заблоцький Андрій // 65 років визволення України: погляд із сьогодення. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, 27 жовтня 2009 р. – Донецьк: ДІПТ, 2009. – С.57–58.
11. Заблоцький А. Вивчення образу бойової техніки у свідомості учасників Великої Вітчизняної війни за матеріалами усної історії / Андрій Заблоцький // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 62-ї міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С.121–123.

12. Заблоцький А.В. День авіації в радянській військово-технічній пропаганді в 1930-і роки / А.В.Заблоцький // Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів ДонНУ за підсумками науково-дослідної роботи за період 2007–2008 рр. (Донецьк 6 квітня – 14 травня 2009 року). Т.2 – суспільно-гуманітарні науки / Під ред. В.П.Шевченка, С.В.Беспалової. –Донецьк: Цифрова типографія, 2009. – С.146–147.

АНОТАЦІЯ

Заблоцький А.В. Образ радянської бойової техніки періоду Великої Вітчизняної війни в суспільній свідомості її учасників (на матеріалах України). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова МОН України, Київ, 2013.

Дисертацію присвячено реконструкції синхронного образу радянської бойової техніки в суспільній свідомості учасників Великої Вітчизняної війни. Доведено, що образ бойових машин являв собою складний емоційно-чуттєвий та інтелектуальний феномен, який розгортався на буденному та рефлексивному рівнях свідомості фронтовиків. Він формувався на основі практичного досвіду, духовних традицій та офіційної пропаганди.

Охарактеризовано якісний та кількісний склад радянської бойової техніки як об'єктивної основи формування її образу. Виявлено, що головними особливостями образів окремих типів бойових машин на буденному рівні свідомості були персоніфікація і прагматизм. Розглянуті чинники набуття символічного статусу образами танка Т-34, літаків Іл-2 та У-2, реактивної установки БМ-13 («Катюші»). Простежено трансформацію офіційного пропагандистського образу радянської військової техніки в 1930–1945 рр. Доведено, що на рефлексивному рівні свідомості фронтовиків образ техніки був глибоко інтегрований до загального образу війни та значною мірою визначав уявлення про поразки та перемоги, ворога та союзників. З'ясовані соціалізуючі, психологічні та світоглядні функції образу бойових машин у суспільній свідомості.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, суспільна свідомість, образ, бойова техніка, персоніфікація, прагматизм.

АННОТАЦИЯ

Заблоцкий А.В. Образ советской боевой техники периода Великой Отечественной войны в общественном сознании ее участников (на материалах Украины). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова МОН Украины, Киев, 2013.

Диссертация посвящена реконструкции синхронного образа советской боевой техники в общественном сознании участников Великой Отечественной войны. Доказано, что вербально и визуально объективированный образ боевых машин представлял собой сложный эмоционально-чувственный и интеллектуальный

феномен, развернутый на обыденном и рефлексивном уровнях сознания фронтовиков. Он формировался на основе практического опыта, духовных традиций и установок официальной пропаганды.

В соответствии с влиянием на общественное сознание выделено три этапа развития военной техники накануне и во время Великой Отечественной войны, рассмотрены наиболее массовые образцы машин, их боевые характеристики, соотношение с техникой противника. На первом этапе (1930–1941 гг.) техническая реконструкция позволила Красной армии достичь уровня ведущих государств по количеству и качеству боевых машин. Второй этап (1941–1942 гг.) обернулся тяжелейшими потерями, в результате которых Красная армия была вынуждена вести войну в условиях превосходства противника. Третий этап (1943–1945 гг.) принес сначала равенство сил, а затем и превосходство советской боевой техники.

Выяснено, что на обыденном уровне сознания фронтовиков бытовали образы отдельных типов советской военной техники. Главными особенностями этих образов были персонафикация и прагматизм. Сложился целый спектр персонафицированных образов боевых машин: живые существа или люди как таковые, самодостаточные воины, верные боевые товарищи, члены семей бойцов, личности с прозвищами и именами. В образах совмещались знания о машинах и отношение к ним, прежде всего, оценка боевых качеств и безопасности службы на определенном типе боевой техники. По тональности четко выделяются позитивные и негативные, со значительной долей «черного юмора», образы.

Рассмотрены образы танка Т-34, самолетов Ил-2, У-2, реактивной установки БМ-13 («Катюши»), которые стали символами всей советской техники, Красной армии и в целом народной борьбы с врагом. Выявлены факторы, определившие особое место этих образов в общественном сознании. Первый из них – неординарные боевые качества. Т-34 на момент своего появления был, по сумме характеристик, лучшим танком в мире. Штурмовик Ил-2 и установка БМ-13 вообще не имели прямых аналогов. У-2, наоборот, выделялся отсталостью и «несовместимостью» с условиями современной войны. Во-вторых, свою роль сыграла массовость выпуска и применения на фронтах. Основным же, по мнению автора, фактором стала значимость этих образов для самых многочисленных – сухопутных – родов войск, особенно для пехоты. Ярче всего это проявляется на примере отношения к У-2, который уступал всем остальным советским самолетам, но осуществлял непосредственную поддержку бойцов на передовой.

В условиях советского тоталитаризма на рефлексивном уровне общественного сознания огромным было влияние официальной пропаганды. Прослежена трансформация официального пропагандистского образа советской боевой техники в 1930–1945 гг. В 1930-е гг. партийно-государственные органы и общественные организации, используя прессу, плакаты, праздничные мероприятия, военнотехническое обучение, внедряли образ боевой техники как одного из главных символов могущества советского государства и социалистического строя, гарантии легкой победы в будущей войне. В 1941–1945 гг. образ военной техники в пропаганде уступил место образам героических солдат и труженников тыла, утратив роль одного из обобщенных советских символов.

Доказано, что на рефлексивном уровне сознания фронтовиков образ советской боевой техники был глубоко интегрирован в образ войны и во многом определял представления о поражениях и победах, о враге и союзниках. В начале Великой Отечественной войны происходило мучительное осознание того, что техника сама по себе отнюдь не является залогом победы. Образ первого неравного воздушного боя стал для многих фронтовиков незабываемым символом трагического 1941 г. Тогда недостаточное количество и невысокие боевые качества советских боевых машин стали рассматриваться в качестве одной из главных причин поражений. Психологически такое объяснение играло компенсаторную роль, с официальным оно совпадало только по форме, по содержанию же выступало концентрированным обвинением власти в неготовности армии к войне. Рост количества и усовершенствование характеристик боевых машин воспринимались как показатель перелома в войне в целом. В результате образ победоносной техники занял в сознании фронтовиков место одной из составляющих образа Победы.

Образ боевой техники в общественном сознании выполнял ряд ключевых для человека на войне функций, среди которых выделяются социализирующие, психологические и мировоззренческие.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, образ, боевая техника, общественное сознание, персонификация, прагматизм.

ANNOTATION

Zablotsky A.V. The Image of Soviet Military Equipment during Great Patriotic War in its Participants Social Consciousness (on materials of Ukraine). – Manuscript.

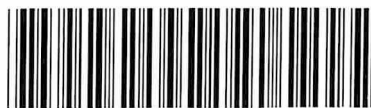
Thesis for the scientific degree of Candidate of Historical Sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2013.

Thesis is devoted to the reconstruction of synchronic image of Soviet military equipment in social consciousness of the Great Patriotic War participants. It is proved that the image of military machinery was a complicated emotional-sensual and intellectual phenomenon at ordinary and reflexive levels of soldiers' consciousness. It was formed on the basis of practical experience, spiritual traditions and official propaganda.

The qualitative and quantitative structure of the Soviet military equipment is characterized as an objective basis for its image formation in social consciousness. It is discovered that personification and pragmatism were the main peculiarities of images of Soviet military machinery at ordinary level of consciousness. The factors of the symbolic status of the images of tank T-34, planes Ил-2, У-2 and missile system БМ-13 («Katyusha») are analyzed. The transformation of official propagandistic image of the Soviet military equipment in 1930–1945 is studied. It is demonstrated that the image of military equipment on reflexive level of soldiers' consciousness has been deeply integrated into the image of the war as a whole and defined the concepts of defeats and victories, of enemies and allies to a large degree. It is performed socializing, psychological and the worldview functions of image of Soviet military equipment.

Key words: Great Patriotic War, social consciousness, image, military equipment, personification, pragmatism.

НБ НПУ

100202549

Підписано до друку 18.10.2013 р. Формат 60x84 1/16.
Ум. друк. арк. 0,90. Друк лазерний. Зам. № 774. Накл. 100 прим.

Надруковано в ТОВ «Цифрова типографія»
Адреса: м. Донецьк, вул. Челюскінців, 291а, тел.: (062) 388-07-31, 388-07-30

